

УДК 303.82

ЗАСТОСУВАННЯ ТАКТИКИ КЕЙС-СТАДІ У ВИВЧЕННІ СПІЛЬНОТ ВЗАЄМОДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

О. Б. Іванкова-Стецюк

*Інститут народознавства НАН України,
пр. Свободи, 15, Львів, 79000,
is.oksan@gmail.com*

Статтю присвячено особливостям методології дослідження спільноти закритого типу. Наведено приклад використання тактики кейс-стаді як оптимального дизайну включеного спостереження за життям спільноти взаємопідтримки українських мігрантів. Зокрема, розглянуто особливості пошуку контактних осіб, техніки збирання даних та застосування процедури триангуляції.

Ключові слова: кейс-стаді, включене спостереження, мігранти, спільнота.

Тенденція до інтенсифікації зовнішніх міграційних процесів окреслилась в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. на тлі абсолютного та відносного погіршення становища наших співвітчизників, з одного боку, та набуття ними можливостей вільного пересування у просторі глобального суспільства, з іншого. Однак, отримання права на “свободу ігнорувати кордони між країнами” [1, с. 77] далеко не завжди стає запорукою успішного та щасливого життя емігранта. Навпаки, наслідки орієнтації на зовнішню міграцію (зруйновані родини, втрата професійної кваліфікації, суспільне відчуження тощо) лягають важким тягарем на плечі сучасних українців, змушуючи багатьох із них повертатися додому, щоб розпочати своє життя з чистого аркуша. Зазвичай процес реінтеграції відбувається довго та болісно і потребує співучасті осіб зі спорідненим соціальним досвідом [2, с. 301–310]. Тож цілком закономірно, що колишні українські трудові мігранти, намагаючись налагодити своє життя після повернення, утворюють спільноти взаємодопомоги та взаємопідтримки, які функціонують за підтримки Церкви [3, с. 160–167].

На жаль, повсякденне життя такого роду спільнот є латентним для “стороннього” ока, а отже, їх креативний потенціал у відповіді на виклики реінтеграції залишається невивченим та нереалізованим. Відтак на “авансцену” виходять питання методологічного характеру, а саме актуалізується потреба у розробленні та застосуванні гнучкого дослідницького інструментарію, який би уможливив “занурення” дослідника в повсякденне життя осіб із досвідом трудової міграції.

У соціології вже тривалий час існує традиція збирання первинної соціальної інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації дослідником подій та умов, які

зауважені на момент дослідження або які можна реконструювати за допомогою їх учасників [4, с. 81]. Ця традиція бере свій початок у працях соціологів Чикагської школи і, зокрема, представлена у відомій роботі В. Вайта “Суспільство на розі вулиць”, а також у деяких пізніших дослідженнях (Дж. Саджен, А. Алексеев), але, на жаль, до цього часу не отримала належного розвитку. Зокрема, це стосується сучасних досліджень міграцій: навіть ті автори, які використовують якісну методологію (Й. Альт, І. Ігліцка, С. Вебер) зазвичай обмежуються використанням методу глибинного інтерв’ю в рамках дослідницьких тактик, які передбачають лише налагодження емоційного контакту з інформантом і не зобов’язують соціолога брати участь у житті спільноти (сходження до теорії, біографічний метод, етнографічне дослідження). За такого підходу не завжди вдається уникнути ціннісно-емоційної нейтральності у спогадах інформантів та тлумаченні ними подій, що мали місце в еміграції та / або в період реінтеграції після повернення додому, з одного боку, та формалізації відповідей, з іншого. Таким чином, сучасна соціологія не може похвалитися ґрунтовними дослідженнями, які б відбувалися “тут – і – тепер” – в середовищі реемігрантів, а отже – і розробленими та апробованими дослідницькими інструментаріями, зорієнтованими на виявлення особливостей соціальних практик, здійснюваних повертанцями в рамках самоорганізованих об’єднань. З огляду на вищесказане, мета публікації – вивчити евристичний потенціал тактики кейс-стаді у дослідженні процесу самоорганізації спільнот закритого типу - на матеріалах кейсу спільноти взаємодопомоги реемігрантів. Зокрема, спробуємо продемонструвати переваги та оцінити виклики застосування включеного спостереження як основного методу збору інформації. Емпіричною базою публікації є матеріали дослідницького проекту “Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції” Комісії УГКЦ у справах мігрантів, виконаного за безпосередньою участю автора [5].

Отже, щоб належно проаналізувати феномен спільноти взаємодопомоги українських трудових мігрантів, досліднику необхідно пізнати основні характеристики “осі” процесу її розвитку та дослідити окремі соціальні явища, що утворюють цей процес [6, с. 193–194]. В означеному контексті актуалізується відома методологічна настанова П. Сорокіна щодо необхідності “попереднього розчленування та спрощення умов”, згідно з якою кожен соціолог повинен знайти найпростіший випадок вияву явища суспільного життя, його спрощену модель, вивчаючи яку він отримує нагоду спостерігати за все складнішими фактами як комбінацією простих випадків або як за ускладненим до безконечності образом цієї моделі [7, с. 249–250]. Саме в контексті реалізації цієї методологічної настанови було обрано тактику кейс-стаді; кейс розглядався як певна сукупність взаємозалежних частин, що становлять єдине ціле, яке має просторові та часові межі [8, р. 244]. Роблячи свій вибір на користь використання кейс-стаді ми виходили з подальших міркувань.

По-перше, кейс-стаді дає змогу вивчати унікальність об’єкта шляхом проведення “подвійного” процесу дослідження, здійснюючи спочатку “розвідувальне” дослідження, скероване на вивчення конкретних ситуацій, а уже за “розвідкою” виділяти ключові явища та категорії та включаючи їх у більш узагальнені [9, с. 96–97]. По-друге, кейс-стаді вважається найпридатнішою дослідницькою тактикою у випадках, коли виникає

необхідність дослідити групові та суборганізаційні умови соціальної взаємодії, в тому числі, в контексті об'єднань у вірі [10]. По-третє, кейс-стаді дає підстави до формулювання висновків прикладного характеру, зорієнтованих на вироблення рекомендацій до діяльності. У нашому випадку передбачалося, що результати дослідження стануть у пригоді структурам, які провадять соціальну роботу (державні соціальні інституції, громадські організації, благодійні фонди) та здійснюють духовну опіку (церковні структури) українських трудових мігрантів та їхніх родин.

Водночас при виборі дослідницької тактики брались до уваги і “суб’єктивні” мотивації: позаяк проект здійснювався за підтримки Церкви, учасники дослідницької групи отримали можливість до “входження” в спільноту не унаслідок польових імпровізацій, а в ході використання уже існуючих соціальних зв’язків через духівника спільноти. Така “вихідна” ситуація звела до мінімуму труднощі із встановленням контактів із інформантами. Водночас, при цьому час від часу виникали ризики у “збереженні об’єктивності і побудови ролі дослідника” [11, с. 36–37], було складно не потрапити в певну емоційну залежність від тих, за ким велось спостереження. Тож з метою уникнення “романтизму” як можливого “методологічно глухого кута інтепретативного підходу” [12, с. 17], доводилось застосовувати процедуру триангуляції двох типів – *методичну* (перевірка стійкості результатів, отриманих за допомогою поєднання методів включеного спостереження та глибинного інтерв’ю) та *аналітиків* (проект реалізовувала дослідницька група).

Кейс-стаді дозволяє використання та поєднання низки методів збору інформації. При цьому, як вже зазначалося вище, недостатньо використовується евристичний потенціал включеного спостереження, оптимальним дизайном якого вважають кейс-стаді [4, с. 84]. Вважаємо, що в нашому випадку існує щонайменше три аргументи на користь використання кейс-стаді із застосуванням включеного спостереження, з числа тих, на які звертає увагу Д. Йоргенсен [13, р.16]. По-перше, про феномен самоорганізованої спільноти реемігрантів зовсім мало відомо. По-друге, явище української (ре)еміграції перебуває під завісою стереотипів. По-третє, життя спільноти взаємодопомоги реемігрантів є практично “захованим” від стороннього ока, адже до неї можуть увійти лише особи з визначеним соціальним досвідом [2, с. 301–310]. З огляду на вищесказане, процес спостереження в рамках проекту “*Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції*” було організовано так.

Учасники дослідницької групи, що діяли від імені Комісії УГКЦ у справах мігрантів, виступили в ролі спостерігачів спільноти взаємопідтримки та взаємодопомоги колишніх трудових мігрантів в Україні (м. Дрогобич), не афішуючи свого спостереження та презентуючи себе, з одного боку, учасниками ініціативної групи (див. нижче), а з іншого – особами, які мають опосередкований досвід трудової міграції (на заробітках були їхні близькі, рідні). Емоційне залучення соціологів у процес спілкування було нейтральним; дослідники перебували на рівноправній соціальній дистанції із соціальним середовищем трудових мігрантів. Це уможливило тривалий розгляд об’єкта в природних для нього умовах і тісне зближення з ним та виступило додатковою умовою природності ситуації дослідження, основою довіри і сприятливого ставлення з боку членів спільноти.

Процес спостереження тривав протягом 2009–2010 рр., в ході якого паралельно велися польові замітки під час зустрічей спільноти, що слугували “основою” для описів ситуацій в подальшому, уже “по пам’яті”. При розробленні форми фіксації польових спостережень було використано схему контрольного листа Дж. Спредлі [14, р. 78], яка включала такі маркери: простір (фізичне місцерозташування); актор (діяч): люди, які беруть участь в тому, що відбувається; об’єкт: фізичні предмети, що є в наявності; діяльність: сукупність взаємопов’язаних дій, що здійснюються людьми; акт: окремі дії, що виконуються людьми; час: тимчасове упорядкування того, що відбувається; мета: те, чого люди прагнуть досягти; почуття: емоції, що відчуються і виражаються. Тобто спостерігалось “лише те, що може бути зрозуміло, на що можна дати відповідь і тим самим підготувати відповідну форму, за допомогою якої повідомлення про події може бути прийнято за реальну подію” [15, с. 313]. У ході спостереження, серед інших результатів дослідження, нам вдалося зафіксувати низку механізмів самоорганізації спільноти взаємодопомоги реемігрантів.

“*Створення ініціативної групи*” є одним із головних механізмів “запуску” процесу самоорганізації. “Ініціативна група” формується з активних мирян та священників. У завдання “ініціативної групи” не входить організація спільноти, а лише *ініціювання* її саморозвитку на першій його стадії. Саме тому ініціативну групу не треба ідентифікувати як “керівництво” чи “провід”, швидше – як її інтелектуальне ядро, що є носієм усвідомленої ідентичності трудового мігранта. “Ініціативна група” виникає добровільно і спонтанно (т.зв. явище емерджентності) як результат усвідомлення людиною потреби у об’єднанні і координації зусиль для самодопомоги та допомоги іншим людям з подібною долею. Водночас діє “*ланцюгова реакція*” як один із початкових механізмів самоорганізації спільноти з метою забезпечення явки людей на першій спільній зустрічі. Передбачається, що кожен, хто зацікавлений у зібранні, передає необхідну інформацію та заохочує прийти на зустріч своїх знайомих – трудових мігрантів та членів їхніх родин. Таким чином, виявити ініціативу має змогу кожен, а не лише “ініціативна група”. Для тих учасників спільноти, які незнайомі між собою, або знайомі опосередковано, дієвим способом знайомства є “*дружнє коло*” – почергова самопрезентація, яка підкреслює рівність усіх членів спільноти, незалежно від їхнього соціального статусу.

До особливих способів формування ідентифікаційного простору реемігрантів відносять “*виставку-спогад*”. Остання передбачає “конструювання схожих наративів або міфів про походження” [16, с. 274] шляхом емоційного “занурення” в минуле з використанням зорового ряду і практикується у формі стендів фотографій, на яких відтворено різного роду спільні акції українських трудових мігрантів на церковних парафіях за кордоном (свята, концерти, зустрічі), учасники багатьох із яких є водночас членами спільноти. Окремі стенди можуть бути присвячені поширеним трудовим активностям українців в умовах міграції, зокрема, відтворювати дії доглядальника за важкохворою людиною. На виставці представляються друківані видання (книги, збірки, буклети, брошури, журнали) про життя української громади в еміграції, про головні проблеми та труднощі в житті трудового мігранта – за кордоном і після повернення. Подібним за принципом дії механізмом може бути “*використання домашньої заготовки*” з метою ненав’язливого заохочення учасників групи до активної участі в

житті спільноти взаємопідтримки. Така форма самоорганізації вже з першої зустрічі зорієнтована на усвідомлення членами спільноти спільних для них завдань та визначення подальших перспектив об'єднання. “Домашньою заготовкою” може бути пропозиція “ініціативної групи” щодо певної акції, яка запланована в майбутньому. До учасників зустрічі доноситься думка, що без їх бажання та активної участі жодна акція не може відбутися, а тому пропонується включитися в її обговорення та підготовку. Відтак усі учасники зібрання, а не лише його ініціатори, поступово стають рівноправними учасниками процесу самоорганізації спільноти. Дієвою формою включення повертанців у спільну діяльність може стати також **“визначення регламенту”**, тобто спільне визначення учасниками спільноти орієнтовного графіку зустрічей в подальшому. Прийняття спільного рішення (постанови) з цього приводу, зокрема, визначення конкретних перспектив діяльності громади, формує в учасників відчуття “стабільності”, знижуючи рівень їхньої тривожності та знімає “підозри” щодо можливої “одноразовості” акції, а відтак - підвищує зацікавленість в подальших зустрічах.

Позаяк спільнота взаємодопомоги не є однорідною за багатьма соціальними ознаками (вік, стать, подружній статус, особливості досвіду трудової міграції, особливості самооцінки учасниками зустрічей явища заробітчанства тощо), але водночас при цьому повинна задовольняти потреби – духовні, психологічні, соціальні – різних людей, вона неминуче постає перед необхідністю постійного переструктурування. Останнє, як показало спостереження, відбувається перманентно і ситуативно, відповідно до ситуації і нагальних потреб учасників (буває, що навіть у рамках однієї зустрічі), тож жодна підгрупа в межах спільноти не є сталою.

Спостереження за життям спільноти повертанців дало змогу виявити, як об'єднання виробляє механізми адаптації до ситуації “плинності” своєї структури. Так, одним із ефективних механізмів самоорганізації утворення з нефіксованим “членством” є **“формування груп за інтересами”**. Кожна особа може входити водночас до декількох груп, залежно від критеріїв, що лежать в основі формування кожної із них, та з огляду на власні поточні потреби. Насамперед, формується “ядро” (священики, учасники ініціативної групи) і “периферія” (рядові учасники, кожен із яких у подальшому може скласти ядро). Після цього формуються інші варіанти підгруп: “колишні трудові мігранти”; “члени родин осіб, що на момент зустрічі перебувають за кордоном на заробітках”, “співчуваючі” (особи, що зазвичай задіяні до участі в окремих акціях громади) тощо. Схожою є дія іншого механізму самоорганізації спільноти – **“виборів функціонерів”**. Останні “проводяться” з метою створення організаційних умов для виконання функціональних навантажень окремих “виконавчих” підструктур в рамках спільноти взаємодопомоги, зокрема, для забезпечення ефективності тієї чи іншої акції. В результаті “виборів”, які відбуваються після публічного обговорення кандидатур та досягнення консенсусу з обговорюваного питання, можуть виникати такі підгрупи як “учасники наглядової ради”, “скарбники” тощо. Особливим чинником формування “плинної” структури спільноти взаємопідтримки за критерієм “ціннісні орієнтації” виступає **“обговорення”** актуальних питань її розвитку. В ході дискусії між учасниками об'єднання можуть виявлятися ті принципові відмінності в індивідуальних настановах індивідів, які зумовлені різницею у їх соціальних досвідах та, як наслідок, оцінюванні

феномену української трудової міграції. Наприклад, в ході спостереження вдалось виділити такі моделі - “настанови” щодо особи українського трудового мігранта в середовищі досліджуваної спільноти: “Доброчинець” (трудоий мігрант розглядається як фінансово забезпечена особа, яка від своєї діяльності отримує задоволення, а також від того, що робить добро своїй родині і близьким); “Герой”: в рамках цієї моделі трудоий мігрант здійснює “подвиг”, забезпечуючи добробут родини, і пишається цим, навіть якщо йому важко; “Жертва”: трудоий мігрант є жертвою обставин – особою, яка постраждала через обставини, що склалися (знищила здоров’я, зруйнувала стосунки з родиною, втратила право на пенсійне забезпечення тощо).

Окреме питання, яке нас цікавило і на яке ми змогли отримати відповідь в ході спостережень: якщо повертанці ідентифікують своє об’єднання як спільноту у вірі, чи має місце при цьому інституційний “тиск” з боку Церкви? Як показали наші спостереження, помітного тиску не спостерігається: священники позиціонують себе як рівноправні учасники спільноти, надаючи їй змогу розвиватися природним чином, за власною внутрішньою логікою, з використанням “гравітаційних” базових форм кооперування. У такий спосіб відбувається “приборкання хаосу” та творення нового соціального порядку у спільному міфологічному просторі [17, с. 81–82].

Отже, з метою зниження ризиків ресоціалізації після повернення додому трудоий мігранти самоорганізуються в спільноти взаємодопомоги. Такого роду об’єднання мають високий креативний потенціал, позаяк сформовані з осіб, які мають подібний соціальний досвід, а отже, здатні створити комфортне середовище реабілітації в ситуації культурного шоку повернення. Водночас спільноти реемігрантів є закритими та важкодоступними для дослідника, що актуалізує проблему пошуку адекватних методів їх вивчення. Отже методологічно коректним є використання дослідницької тактики кейс-стаді як такої, що забезпечує “включення” соціолога в повсякденне життя спільноти реемігрантів. При цьому можна виділити декілька особливостей застосування дослідницької тактики кейс-стаді у вивченні спільнот взаємопідтримки повертанців. По-перше, це орієнтація на включене спостереження як основний метод збору соціологічної інформації, що дає змогу отримувати інформацію “тут-і-тепер” та знаходити компроміси між емпатією до інсайдерів – як до людей зі складною, часто понівеченою долею – та об’єктивністю. По-друге, це обов’язкове налагодження контактів з духівником спільноти взаємопідтримки як такої, що позиціонує себе як спільнота у вірі. По-третє, це використання процедури триангуляції з метою обґрунтованості якісного аналізу. В такий спосіб соціолог, упорядковуючи та аналізуючи закриті досвіди, отримує реальний шанс зробити крок на шляху до пошуку об’єктивного знання про явище сучасної української міграції, а відтак, сприяти пошуку відповідей на її виклики та зниженню суспільної напруги в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кляйн Н. Доктрина шока / Н.Кляйн; [пер. с англ]. – М.: Добрая книга, 2009.
2. Іванкова-Стецюк О. Виклики реінтеграції українського трудового мігранта та перспективи їх подолання за підтримки Церкви / О.Іванкова-Стецюк // Вісник

- Одеського національного університету. – Т. 14. – Випуск 13. Соціологія і політичні науки. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2009.
3. *Іванкова-Стецюк О.* Релігійна спільнота як форма соціальної самоорганізації українських трудових мігрантів / О. Іванкова-Стецюк // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. пр. Донецького державного університету управління. – Т. XI. Серія “Соціологія”. – Вип. 178. – Донецьк: ДонДУУ, 2010.
 4. *Малес Л.* Розуміючий потенціал соціокультурного аналізу / Л.Малес // Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб.; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009.
 5. *Іванкова-Стецюк О.* Спільнота як Дім. Матеріали дослідницького проекту “Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції” / О.Іванкова-Стецюк. – Львів: Видавництво Тараса Сороки, 2010. – 68 с.
 6. *Ротман Д.* Категории социальной динамики / Д. Ротман // Социология: учебное пособие; [под. ред. А.Н. Елсукова]. – Мн.: НТООО “Тетра системс”, 1998.
 7. *Сорокин П.* Анализ элементов взаимодействия / П. Сорокин // Социология: Хрестоматия; [сост. Ю.Г. Волоков, И.В. Мостовая]. – М.: Гардарики, 2003.
 8. *Creswell J.* Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches / J. Creswell. – Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 2007.
 9. *Пилипенко В.* Субъективный компонент в социологическом познании / В.Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2000.
 10. *Алиева А.Б.* Стратегия кейс-стади в исследовании малой православной общины: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / А. Алиева . – М.: ИС РАН, 2003. – 197 с.
 11. *Девятко И.* Методы социологического исследования / И. Девятко. – М., КДУ, 2006.
 12. *Костенко Н.* Кількісне і якісне: взаємні претензії та спільні перспективи / Н. Костенко // Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб.; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009.
 13. *Jorgensen D.* Participant Observation / D. Jorgensen. – London: Sage, 1989.
 14. *Spradley J.* Participant Observation / J. Spradley. – N.Y.: Holt, Rinehart & Wilson, 1980.
 15. *Подогора В.* Культура и реальность. Заметки на полях / В. Подогора // Массовая культура: современные западные исследования; [пер. с англ.]. – М.: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005.
 16. *Десмонд Дж.* Контркультура и потребительское общество / Дж. Десмонд, П.МакДонах, С.О’Донохоу//Массовая культура: современные западные исследования; [пер. с англ.] – М.: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005.
 17. *Бевзенко Л.* Концептуализация процессов социальных изменений: возможности постнеклассической междисциплинарности / Л. Бевзенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії: [Зб. наук. пр.]. – К.: Інститут соціології НАНУ, Соціологічна асоціація України, 2004.

**USING THE CASE-STUDY TACTIC
IN STUDDING OF MIGRANT'S SELF-ASSISTANCE COMMUNITIES****О. Ivankova-Stetsyuk**

*Ethnology Institute of The National Academy of Sciences of Ukraine,
15 Svobody Ave., 79000, Lviv, Ukraine,
is.oksan@gmail.com*

This publication is devoted to special methodological futures of studding of closed type communities. The paper presents the example of using the case-study as an optimal design of Ukrainian migrant's self-assistance community's participant observation. Special futures of getting in touch with community's member, as well as special futures of data gathering techniques and triangulation procedure's using are examined specifically.

Key words: case-study, participant observation, migrants, community.

**ПРИМЕНЕНИЕ ТАКТИКИ КЕЙС-СТАДИ В ИССЛЕДОВАНИИ
ОБЩНОСТЕЙ ВЗАИМОПОМОЩИ УКРАИНСКИХ ТРУДОВЫХ
МИГРАНТОВ****О. Б. Иванкова-Стецюк**

*Институт народоведения НАН Украины,
пр. Свободы, 15, Львов, 79000,
is.oksan@gmail.com*

Данная публикация посвящена особенностям методологии исследования общностей закрытого типа. В статье приводится пример использования тактики кейс-стади в качестве оптимального дизайна включенного наблюдения за жизнью общности взаимоподдержки украинских мигрантов. В частности, рассматриваются особенности поиска контактных лиц, техники сбора данных, а также использования процедуры триангуляции.

Ключевые слова: кейс-стади, включенное наблюдение, мигранты, общность.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2011

Прийнята до друку 23.05.2011